

KOGNITIV-PRAGMATIK PARADIGMADA IJTIMOYIY DISKURS TUSHUNCHASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20781062>

(PhD) Baymuradova L.K.

Qarshi davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada ijtimoiy diskurs tushunchasi kognitiv-pragmatik paradigma doirasida tahlil qilinadi. Diskursning shakllanishida kognitiv jarayonlar, ya'ni inson ongidagi mental modellar, konseptual tizimlar va bilim strukturalarining roli yoritiladi. Shuningdek, pragmatik yondashuv asosida nutqning kontekstga bog'liqligi, kommunikativ niyat va implitsit ma'no shakllanishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar

diskurs, kognitiv lingvistika, pragmatika, mental model, kommunikativ strategiya, ijtimoiy muloqot.

Abstract

This article analyzes the concept of social discourse within the framework of the cognitive-pragmatic paradigm. The role of cognitive processes in the formation of discourse, that is, mental models, conceptual systems and knowledge structures in the human mind, is highlighted. Also, based on a pragmatic approach, the dependence of speech on the context, communicative intention and implicit meaning formation are considered.

Keywords

discourse, cognitive linguistics, pragmatics, mental model, communicative strategy, social communication.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda diskurs tushunchasi tobora kengayib, faqat grammatik birliklar yoki matn tuzilmasi doirasida emas, balki murakkab ijtimoiy va kognitiv jarayon sifatida ham o'rganilmoqda. Diskurs bugungi kunda tilning real hayotdagi qo'llanilishi, ya'ni nutq jarayonida yuzaga keladigan ma'no, niyat va kommunikativ maqsadlar bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin etiladi. Shu jihatdan diskurs nafaqat lingvistik birlik, balki ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi va shakllantiruvchi vosita sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy diskurs jamiyat a'zolari o'rtasidagi muloqot jarayonida shakllanadigan murakkab ma'no tizimini ifodalaydi. U muayyan ijtimoiy guruhlar, institutlar yoki madaniy muhitga xos bo'lgan qarashlar, qadriyatlar va ideologik yo'nalishlarni aks ettiradi. Shu sababli diskurs faqat axborot uzatish vazifasini bajarmay, balki ijtimoiy reallikni qurish, uni talqin qilish va unga ta'sir ko'rsatish funksiyasini ham bajaradi. Masalan, siyosiy, media yoki ilmiy diskurslar jamiyatdagi fikrlash tarzini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

So'nggi yillarda lingvistika fanida diskursni o'rganishda kognitiv-pragmatik paradigma alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu yondashuv diskursni inson ongidagi bilim strukturalari hamda nutqning real kommunikativ vazifalari bilan uzviy bog'liq holda tahlil qiladi. Kognitiv yondashuvga ko'ra, inson nutqni yaratish va tushunish jarayonida o'zining mental modellari, tajribasi va konseptual tizimlariga tayanadi. Pragmatik yondashuv esa nutqning kontekstga bog'liqligini, kommunikativ niyat va implitsit ma'nolarni aniqlashni asosiy vazifa sifatida ko'radi.

Asosiy qism. Ijtimoiy diskurs – bu jamiyatda muayyan ideologiyalar, qadriyatlar, madaniy qarashlar va ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi murakkab nutqiy tizimdir. U tilning real kommunikativ jarayonlarda qo'llanishi natijasida shakllanib, jamiyatdagi turli ijtimoiy guruhlarining dunyoqarashi va pozitsiyasini aks ettiradi. Shu jihatdan ijtimoiy diskursni faqat lingvistik hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy ongni ifodalovchi va shakllantiruvchi vosita sifatida ham tushunish mumkin.

Ijtimoiy diskurs turli kommunikativ sohalarda – siyosiy, media, ilmiy, ta'limiy hamda kundalik muloqot shakllarida namoyon bo'ladi. Masalan, siyosiy diskurs jamiyatdagi hokimiyat munosabatlarini ifodalasa, media diskurs axborotning qanday talqin qilinishi va jamoatchilik fikrining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ilmiy diskurs esa bilim ishlab chiqarish va uni legitimlashtirish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Kundalik diskursda esa individlarning oddiy ijtimoiy tajribasi va madaniy stereotiplari aks etadi.

Diskursning eng muhim xususiyatlaridan biri shundaki, u nafaqat mavjud ijtimoiy reallikni aks ettiradi, balki uni faol ravishda shakllantiradi ham. Ya'ni, til orqali jamiyatdagi qarashlar, qadriyatlar va munosabatlar qayta ishlab chiqiladi va mustahkamlanadi. Shu sababli diskurs ijtimoiy konstruktivizm nuqtayi nazaridan ham muhim o'rganish obyekti hisoblanadi, chunki u real voqelikni "tasvirlash" bilan birga uni "yaratish" funksiyasini ham bajaradi.

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan, inson nutqni yaratish va uni tushunish jarayonida murakkab mental (aqliy) strukturalarga tayanadi. Til bu yerda faqat

aloqa vositasi emas, balki inson tafakkurining ifodasi sifatida qaraladi. Shu bois diskursni tahlil qilishda inson ongida mavjud bilim tizimlari va ularning til orqali qanday ifodalanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Kognitiv yondashuvda bir nechta asosiy tushunchalar ajratiladi:

Mental model – inson ongida tashqi dunyo, hodisalar yoki vaziyatlar haqida shakllangan ichki tasvir. Bu model real voqelikni subyektiv tarzda qayta ishlash natijasida yuzaga keladi va nutqni tushunishda asosiy rol o'ynaydi.

Frame (ramka) – ma'lum bir bilim sohasini yoki tajribani tartibga soluvchi kognitiv struktura. Frame orqali inson ma'lumotni kategoriyalarga ajratadi va uni tushunarli tizimga soladi. Masalan, "ta'lim" frami o'qituvchi, talaba, dars, baho kabi elementlarni o'z ichiga oladi.

Conceptualization (konseptualizatsiya) – insonning tajriba va bilimlarini til vositasida shakllantirish va ifodalash jarayoni. Bu jarayonda abstrakt fikrlar konkret lingvistik birliklarga aylantiriladi.

Ushbu kognitiv mexanizmlar ijtimoiy diskurs shakllanishida asosiy rol o'ynaydi. Chunki har qanday nutqiy akt insonning ichki bilim tizimi bilan bog'liq bo'lib, u real dunyoni qanday tushunishi va talqin qilishiga asoslanadi. Shu sababli ijtimoiy diskursni o'rganishda faqat til birliklarini emas, balki ularning ortida yotgan kognitiv jarayonlarni ham tahlil qilish zarur hisoblanadi.

Pragmatika tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u nutqning real kommunikativ vaziyatdagi qo'llanishini, ya'ni til birliklarining kontekst bilan o'zaro aloqasini o'rganadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, tilning asosiy vazifasi faqat axborot uzatish emas, balki muloqot ishtirokchilari o'rtasida ma'no almashinuvi va ijtimoiy ta'sirni ta'minlashdan iboratdir. Shu sababli pragmatika nutqni statik tizim sifatida emas, balki dinamik kommunikativ jarayon sifatida tahlil qiladi.

Ijtimoiy diskursda ma'no ko'pincha bevosita va ochiq ifoda etilmaydi, balki implitsit (yashirin) tarzda uzatiladi. Bu esa kontekst, nutq ishtirokchilarining bilim darajasi, ijtimoiy mavqei hamda kommunikativ vaziyatga bog'liq bo'ladi. Natijada bir xil lingvistik birlik turli vaziyatlarda turlicha pragmatik ma'no kasb etishi mumkin.

Pragmatik yondashuvda bir qator asosiy tushunchalar muhim o'rin tutadi:

Nutq aktlari (speech acts) – nutq orqali amalga oshiriladigan harakatlar tizimi bo'lib, unda gapirishning o'zi muayyan ijtimoiy harakatni bajaradi (masalan, va'da berish, buyruq berish, ogohlantirish). Nutq aktlari nazariyasi tilning faqat ifoda emas, balki harakat vositasi ekanligini ko'rsatadi.

Implikatura – bevosita aytilmagan, lekin kontekst orqali anglashiladigan yashirin ma’no. Implikatura kommunikatsiyada ortiqcha so’z ishlatmasdan ham chuqur ma’no uzatish imkonini beradi.

Kommunikativ niyat – so’zlovchining muayyan nutq orqali erishmoqchi bo’lgan maqsadi. Bu niyat nutqning mazmuni va uning qanday talqin qilinishini belgilaydi. Masalan, “Bu yer juda sovuq” degan jumla oddiy tasvir bo’lishi mumkin, ammo muayyan kontekstda u “derazani yoping” yoki “isitgichni yoqing” kabi yashirin buyruq ma’nosini ham anglatishi mumkin. Bu holat pragmatik ma’noning kontekstga qanchalik bog’liqligini yaqqol namoyon etadi.

Kognitiv-pragmatik paradigma zamonaviy tilshunoslikda diskursni o’rganishning integrativ yondashuvi sifatida shakllangan bo’lib, u kognitiv va pragmatik nazariyalarni bir tizimga birlashtiradi. Ushbu yondashuvga ko’ra, tilni tushunish va ishlab chiqish jarayoni faqat lingvistik strukturalar bilan emas, balki inson ongidagi bilim tizimi va real kommunikativ kontekst bilan ham chambarchas bog’liqdir.

Bu paradigmaning asosiy g’oyalaridan biri shundan iboratki, ma’no uch asosiy komponentning o’zaro ta’siri natijasida yuzaga keladi: **ong (kognitiv strukturalar), kontekst (pragmatik sharoit) va til birliklari (lingvistik ifoda)**. Ushbu uchlik o’zaro integratsiyada ishlaganda diskursning to’liq va chuqur ma’nosi shakllanadi.

Kognitiv-pragmatik yondashuvda diskurs faqat til hodisasi emas, balki ijtimoiy va psixologik jarayon sifatida ham qaraladi. Ya’ni, har qanday nutqiy faoliyatda insonning bilimlari, tajribasi, emotsional holati va ijtimoiy muhit muhim rol o’ynaydi. Shu bilan birga, kommunikativ vaziyat ham nutqning qanday shakllanishi va qanday talqin qilinishini belgilab beradi.

Ushbu integrativ yondashuv ijtimoiy diskursni yanada chuqurroq tahlil qilish imkonini yaratadi, chunki u ma’no hosil bo’lish jarayonini bir tomonlama emas, balki ko’p qatlamli va dinamik tizim sifatida ko’rib chiqadi. Natijada diskurs nafaqat lingvistik birliklar majmui, balki inson tafakkuri va ijtimoiy hayotning o’zaro kesishgan nuqtasi sifatida talqin etiladi.

Xulosa. Ijtimoiy diskursni kognitiv-pragmatik paradigma doirasida o’rganish til va jamiyat o’rtasidagi murakkab, ko’p qatlamli va o’zaro ta’sirga asoslangan bog’liqlikni chuqurroq ochib berishga imkon yaratadi. Ushbu yondashuv diskursni faqat lingvistik tuzilma yoki matn birliklari yig’indisi sifatida emas, balki inson tafakkuri, ijtimoiy tajriba va kommunikativ faoliyat bilan uzviy bog’liq bo’lgan dinamik jarayon sifatida talqin qiladi.

Kognitiv-pragmatik nuqtayi nazardan qaralganda, diskursning shakllanishi inson ongidagi bilim strukturalari, mental modellari hamda real kommunikativ vaziyatning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga keladi. Shu bilan birga, ijtimoiy omillar - ya'ni madaniyat, ideologiya, ijtimoiy munosabatlar va kommunikativ muhit - diskurs mazmuni va yo'nalishini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Bu esa diskursni ko'p funksiyali va ko'p qatlamli hodisa sifatida tushunishga zamin yaratadi.

Mazkur paradigma asosida ijtimoiy diskursni tahlil qilish kommunikativ strategiyalarni, nutq aktlarini hamda implitsit ma'no shakllanish mexanizmlarini yanada chuqurroq va tizimli o'rganish imkonini beradi. Natijada tilning nafaqat ifoda vositasi, balki ijtimoiy ta'sir va kognitiv jarayonlarni boshqaruvchi muhim instrument ekanligi yaqqol namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. **Van Dijk, T. A.** (2008). *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. Cambridge University Press.
2. **Fairclough, N.** (2010). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Routledge.
3. **Lakoff, G., & Johnson, M.** (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
4. **Levinson, S. C.** (1983). *Pragmatics*. Cambridge University Press.
5. **Yule, G.** (1996). *Pragmatics*. Oxford University Press.
6. **Schiffrin, D.** (1994). *Approaches to Discourse*. Blackwell.